

**ҚОҢЫРАТТАР: ТҮПКІ АТАТЕК ТАРИХНАМАСЫ
KONYRATS: HISTORIOGRAPHY OF RELATIONSHIP**

О. НҰСҚАБАЕВ*

Түйіндеме

Еңбекте бұрындары айтылмаған тың деректік мағлұматтар негізінде Қоңырат тайпасының шығу тегі, этногенезі, ата-мекені, мәдениет ескерткіштері, ғұн этнонимінің және ғұн империясының құрылуындағы орны мен рөлі, қоңыраттардың ғұндардан кейінгі дәуірлердегі тарихы талданады.

Кілт сөздер: ас, қаңлы, қоңыр (ат), маң, ішғұз (сақ-скиф), сиунну (ғұн), кидан этносаяси бірлестіктері, көне мәдениет ескерткіштері.

Summary

Based on the data that were previously on this work, not to talk about the origin of ethno genesis of Konyrats tribal homeland, culture and role in the structure and the ethonym, Hun Empire, and analyzed the history Konyrats after Hun.

Key words: food, Kangly, brown (horse), skid, ethnic and political groups, the ancient monuments of culture.

**1.3. Ғұн этнонимінің, Ғұн империясының құрылымдалуындағы
қоңыраттардың орны мен рөлі**

Осы көші-қон жолай әрлі-берлі сапырласып, көшіп-қонып жүрген ру-тайпалар мен шағын ұлыстық бірлестіктерді өзіне қосып алып, ілгері жылжи келе, ж.с.д. 3 мыңжылдықтың орта шенінде Қытайдың солтүстіктегі шекаралық аймақтарына жете қоныстанған. «... Шиэншун және Шиунжу ұрпақтары, тіпті сонау Тан мен Уй (Юй) патшаларының заманынан-ақ қытайдың терістік шекарасында малын бағып, бір жайлаудан бір жайлауға көшіп жүретін» [1, 24].

Осы анықтамалық сөйлемді одан әрі тереңдете талдай келіп Л.Н.Гумилев өзінің «Хунну. Хунны в Китае» атты зерттеуінде былайша тербенеді.

Ж.с.д. 3 мыңжылдықтың орта шенінде Қытайдың теріскейіне батыс тараптан мал қамын күйттеп, жайылым қуалай келіп шән-жұн,

*Социология ғылымдарының докторы, профессор, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан.
Doctor of sociological sciences, Professor, International Kazakh-Turkish University named Ahmat Yassawi. Turkistan-Kazakhstan.

шиэншун, шиунжу сияқты ондаған тайпа жұрттары қоныс тепті. Қытайлар оларды кемсітіп, неше түрлі жаман атаулармен атамалады.

Айталық, қытайлар олардың бәрін бірге топтамалап «Ху» деп атамалады. Бұнысы олардың өз мемлекеттерінің теріскейін сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай ата қонысы санап, мал жайылымын қуалай әрілі-берілі көшіп-қонып жүрген көшпелі халықтарды кемсітіп «Жабайы тайпалар» деп мысқылдаған түрлері тұғын. Осыған ұқсатып олар шығыс тұсты мекендеген көшпелі халықтарды «И» - шығыс жабайылары, батыс жақта қоныс тепкендерді «Жұн» - батыс жабайылары, оңтүстіктегілерді «Мэн» - оңтүстік жабайылары деп атамалап, жылнамаларына хаттап қойды.

Осы далалық көшпелі тайпалар ішінен ж.с.д. XII ғасырда екі тайпа жұрты- хуньюй мен хяньюнь ерекше көзге ілініп, аттары құрметпен атала бастады. Ғұндардың арғы тегі осы екі тайпа жұрттарынан құрылымдалды.

Аттары аталған екі тайпаның бірі – хуньюйлерді көне қытай тарихшылары «Хунгур» деп әліптейді. Өйткені, хуньюй дыбысталғанда құлаққа «хунгур» болып естіледі. Қиыр Шығыс пен Карпат таулары аралығында «хунгур» деп аталатын жер, су, тау, асу, ауыл атаулары жиі ұшырасады. Мысалы, Хунгария /Венгрия/ мемлекеті атауында, осы елді ұйыстырған негізгі халық- хунгурлардың аты сақталып қалған. Атаудағы «хун» ұғымы этнонимдік атау, қазіргіше түсіндіргенде «күнге табынушы жұрт». «Хун» ұғымының жалғасты сөзі «гур» да тайпа атауы. Демек, хунгурлар /қоңыр(ат)тар/ әртүрлі ру-тайпалардан құрылымдалған ұлыс жұрты [2, 17-35].

Аталған екінші этноним «хяньюнь» деп аталады. Қазақшасы «қиян». Бұл қауым жұрты да осы хунгурлардан, атап айтқанда, Хиндикуш тауларының теріскейінен Каспий теңізінің шығыс бетін жағалай Қара теңіздің солтүстігіне қарай ауа көшкендерден (14-13 мыңжылдықтар шамасында) Жайық өзені атырабында қоныстанып қалған қауымдардан өрбіген жұрт ұрпақтарынан. Көк түріктері мемлекетінің құрылуына ұйытқы болған Ашина әулеті осы «хяньюньдерден» /қияндардан/ өрбіген жұрт [3, 47].

Сондай-ақ тарихи деректерде жиі өзектелетін Шыңғыс ханды өмірге келтірген Боржығын, Әмір Темірді (Ақсақ Темірді) өмірге әкелген Барлас, Едіге биді өмірге жеткізген Маңғыт тайпаларының арғы шығу тектерінің бастауында тұрған Қият тайпасының да арғы түп тектік қайнары осы Қиян тайпасының жұрттарынан.

Оған растаманы Рашид-әд-Диннің түсіндірмелерінен байқауға болады. Оның айтуына қарағанда, Ергене көңнен шыққан Қияттықтар (Бөрте Чино ұрпақтары) да, Нүкіздіктер (Нохой ұрпақтары) де ханьюньнен /қияндардан/ өрбіген жұрт.

Бөрте Чино да, Нохой да тотемдік атаулар. Белгілі бір тайпаның шығу тегіне меңзейтін қасиетті ұғым-түсініктер. Демек, «Бөрте Чино» ұғымы қияттықтардың шығу тегі- Көк бөрі екендігіне меңзесе, ал «Нохой» ұғымы «Төбет» шоқжұлдызының атауы. Байырғы тайпалардың атаулары жаңаша әліптелгендігімен, түпкі мағыналары өзгеріссіз қалған. «Ұзын тұмсықты ит», «Төбет» тарихтан белгілі Еділ мен Жайық өзендері аралығын сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай мекендеп келе жатқан күшігір тайпасы, кейінгі нохой, ноғайлар. Олардың да біршама қауымдары ж.с.д. 3 мыңжылдықтың орта шеңінде мал жайылымына қолайлы шұратты, шүйгін шөпті, көк майсалы алқаптарды қуалай Қытайдың теріскейіне жетіп, қоныстанған-ды [3, 32-33; 158].

Демек, қоныс аудару өңірлерінің бір-бірінен жырақ жатқандығына қарамастан бұл екі тайпа жұрттарының арғы, түпкі шығу тектері бір хунгурлардан /қоңыр(ат)тардан/ болатын.

Түпкі, арғы шығу тектерінің бір екендігін сезінгендіктен де болар, бұл екі тайпа Қытайдың ақ қорғанының теріскей бетін бірге жайлап, бірге көшіп-қонып жүретін [2, 24].

Осы екі тайпаның көне қытай тілінде «Хуньюй» деп аталғаны, дейді қытай тарихшысы Дуэн Лиэн Чен, олардың өз ана тілінде, яғни түрік тілінде «хунгур» деп ұлықталады. Себебі, «хунгур» ұғымы қытайлықтардың құлағына «құяң» болып естіледі. Ежелгі қытай тілінде де, қазіргі қытай тілінде де «р» дыбысы дыбысталмайды. Осыны білгендіктен біз «құяң» болып дыбысталған ұғымға «р» дыбысын қосып, айтар болсақ «құяң» «қояңр» (қоңыр) болып дыбысталып шыға келеді.

Хунгурлар көшпелі халықтар арасында өте беделді, текті тайпа ретінде танылған. Сондықтанда болар олармен аралас-қоралас қатар қоныстанған көршілес тайпа билеушілері тек хунгурлармен /қоңыр(ат)тармен/ құдандалы болып, тек солардан қыз алып, тек соларға қыз ұзатып жекжатсынуды өздеріне мәртебе санаған [4, 25].

Хунгурлар /қоңыр(ат)тар/ хяньюньдермен (қияндармен) қатар тек ғұн этнонимінің қалыптасуына ғана емес, сонымен бірге Ғұн империясының құрылымдалып, шарықтауына да айтарлықтай үлес қосқан. Сондықтан осы арада реті келіп тұрғандықтан өздері тәріздес

түптері түрік текті басқа ру-тайпа жұрттарымен қатар Хунгурлар да /қоңыр(ат)тар да/ шаңырағын көтерісіп, уықтарын шаншысып, босағасын бекімдеген Ғұн империясы туралы қысқаша мағлұмат бере өтелік.

Ғұндар ж.с.д. 3 ғасырдың соңына таман бірігіп, Ғұн империясын орнықтырды. Қағанат 24 тайпалық бірліктен құрылымдалды. Олардың әрқайсысының өз билеушісі болды. Тайпа билеушілері Бек деп атамаланды. Әр тайпаның көшіп жүретін өз жері болды. Қағанат билеушісі «тәңірқұт» деп ұлықталды. Ал, ғұн қағанаты «тәңірқұтын» ежелгі қытайлар өз тілдерінде «шаньюй» деп атамалады. Ғұндардың өмірінде көшпелі мал шаруашылығы басты рөл атқарды. Жылқының асыл тұқымдарын өсіріп, ат баптауды жетік меңгерген ғұндардың ішінде отырықшы тұрмыс кешіп, егіншілікпен шұғылданғандары да болған. Ғұндар дәнді-дақылдардың ішінде тарыны көп өсірген. Кен қазып, металл қорытқан. Қол өнері мен бейнелеу өнері жоғарғы деңгейде болған. Зергерлік өнердегі полихром стилін дүниеге әкелген. Ат сайыс ойындарының негізін салған. Көк тәңіріне табынып, ата-баба рухына сиынған. Өздерінің дәстүрлі құқық жүйесін қалыптастырған. Онда негізінен мыналар көзделген: «Ұрлық жасап кінәлі болғанның жері алынады, шайқаста жаудың басын шауып алған немесе оны тұтқынға алған адамға бір кеспек шарап сыйланады, қолға түсірілген олжа соған беріледі, ал тұтқынға алынғандар соның құлдары мен күңдері етіледі; ұрыс алаңында қаза тапқан адамның сүйегін кім әкелсе, оның отбасының бүкіл мүлкін сол алады». Ғұндар өз арасында қылмыс жасап, айыпты болғандардың бетін тілген. Тілінген беттің тыртығы бұрынғы қылмысын білдіртіп тұратындықтан, ондай адамдардың қайта қылмыс жасауға батылы бара бермеген. Себебі, келесі жазаланғанда өлім жазасына кесілетін. Ғұндар соғыс тұтқындарын құл қылып, оларды үй қызметшілері, бақташылар, қолөнершілер және жер жыртушылар ретінде пайдаланған. Ер азаматтарының барлығы дерлік қатардағы жауынгер саналған. Ғұндар әскерінің негізі атты әскерден тұрды. Салт атты жауынгерінің қару-жарағы, садақ, семсер, қанжар, найза, бұғалық (ұры-құрық). Ғұндардың жауынгерлік құдіретінен сескенген Қытайлықтар Ұлы Қытай қорғанын салып алды.

Бірақ, соған қарамастан әбден күшейіп алған ғұндар шет отырған Қытай кінәздіктерін жиі-жиі шауып, олардың ойран-топырын шығарып кетіп отырды. Осыған әбден ашынып, күйінген қытайлықтар ғұндарды «Сиунну» деп атамалап кетті. Мұнысы олардың ғұндарды

иттің етінен де жек көріп, «Өркөкірек кекшіл құлдар» дегендері көрінеді. Ұғым екі сөзден құрылымдалған. Алдыңғы сөйлем, яғни «сиуң» кеуделі, соңғы «ну» құл деген мағынада түсінілген. Екеуі қосылып, «сиуңну» аталып «өркөкірек құл» делінген.

Осыған қарағанда жоғарыдағы «ғұн» атауы да, «сиуңну» атауы да көшпелілердің төл атаулары емес. Қытайлықтардың елдерінің ойран-топырын шығарып, жиі-жиі шауып кетіп отырған көшпелілерді кемсітіп, анайы «балағат» сөздермен атамаулары, жек көрушіліктерінен туындаған атаулар болса керек.

Сонда көшпелі халықтар өздерін қалай атамалаған. Ол жағы белгісіз. Құжатталмаған.

Сондықтан да ресми тарих осы уақытқа дейін көшпелі халықтар туралы тек көне қытай жылнамаларында хаттамаланып қалған халықтар атауларын, мәліметтерді ғана пайдаланып келеді.

Сиуңну (ғұн) империясы, әсіресе ұлы билеуші тәңірқұт деп ұлықталған Мау-Дүн (Модэ, ж.с.д. 209-176) билік құрған тұста өте күшейді. Ғұндар осы уақыттарда Қытайды түгелге жуық бағындырып, 50 жылдан астам уақыт олардан алым-салық алып отырды.

Қытай патшасы Гао-ди ж.с.д. 198 жылы сиуңнулардан (ғұндардан) біржола жеңілгендігін мойындап, тәуелділік шартына қол қойды. Шарт бойынша: Ақ қорғаннан (Ұлы Қытай қорғанынан) сыртқы барлық жерге және елге сиуңну билеушілері иелік етеді. Ал, Ақ қорғанның ішіндегі жер мен елге сиуңну билеушілері рұқсат бергенде ғана қытайлық патшалардың билігі жүреді. Оған дәлел Хань мемлекетінің міндеттемелік құжаты. Онда былай делінген: «Ұзын қорғанның (аққорғанның) сыртындағы садақ ұстап, қылыш асынған шошақ тымақтылар әулеті Шаньюйдің /Тәңірқұттың/ айтқанына еріп, айдағанына жүрсін. Ал, ұзын қорған ішіндегі, шапан-тымақтыларды мен басқаратын болайын,-деп Ханьдық қытайдың /Орталық мемлекеттің/ патшасы мойын ұсынып ант берді». Ханьдық патшалығы Сиуңну мемлекетіне 50 жыл бойы алтын-күміс, торғын-торқа, жібек мата, арпа-бидай сияқты дүние-мүлік, азық-түлікпен алым-салық төлеп тұрған.

Қытайды өзіне тәуелдендіріп, көңілін бір демдеп алған Модэ артын ала қағанатының шығысында көшіп-қонып жүрген сябилер мен ухуаньдарды өзіне бағындырды. Одан әскерін батысқа қарай жылжытып Юечжи тайпаларын тәуелдендірді.

Сөйтіп ол қазіргі Кореядан Тибетке және Шығыс Түркістаннан Хуанхэнің орта ағысына дейін созылып жатқан аумақты Ғұн империясының қол астына қаратты.

Ж.с.д. 201 жылғы жаугершілік жорықтарында ғұндар алтайлық барлық ру-тайпаларды өздеріне бағындырды. Ал ж.с.д. 177 жылға қарай Тынық мұхиттан Каспий теңізінің жағалауларына дейінгі жерлерді өздеріне бағынышты етті. Осылайша ғұн империясының құрамына түбі түрік текті ұлыс жұрттары: дунхулар, қырғыздар, қаңлылар т.б. түгелге дерлік кірді.

Ж.с.д. I-ғасырдың орта шеніне қарай империяға айналған Ғұн мемлекеті толассыз қанды соғыстан, ушыға түскен тақ таласынан, бір орталыққа бағынғысы келмеген күштердің әсерінен әлсірей түсті. Нәтижесінде ж.с.д. 56 жылы ғұн Хуханье бастаған оңтүстік және Чжичжи (Шөже) басшылық еткен солтүстік топтарға бөлінді. Оңтүстік ғұн Ордос өңірінде қоныстанып қалды да, солтүстік ғұн өз тайпаларының қысымымен Саян және Байкал өңірлеріне ығысты.

Ж.с.д. 49 жылы Чжичжи Хань империясына бодандыққа түскен оңтүстік ғұндардың жерін басып алуға, сол арқылы бірлікті қайта орнатуға әрекет жасады. Бірақ оның бұл ниетінен нәтиже шықпады. Солтүстік ғұндарды 87-93 жылдары қытайлардың, сяньби және динлин тайпаларының бірлескен одағы талқандады. Жеңіліске ұшыраған солтүстік ғұндардың бір бөлігі V-ғасырда Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияда өз мемлекетін құрып, Ауғанстан мен Иранды, Үндістанның біраз бөлігін жаулап алды (Ақ ғұндар). Хань империясының бодандығынан құтылған оңтүстік ғұндар 304 жылғы көтеріліс нәтижесінде Лю-хан атты өз мемлекетін құрды. 318 жылы Лю-Хан мемлекеті Үлкен Чжао және Кіші Чжао болып екіге бөлінді. 329 жылы Кіші Чжао Үлкен Чжаоны және Солтүстік Қытайды бағындырды. 350 жылы Чжаоның шыққан тегі қытай болып келетін қолбасшысы Жан Мин мемлекет билігін тартып алып, Кіші Чжаодағы ғұндардың көп бөлігін қырып тастады. Бұл көп ұзамай Кіші Чжаоның құлауына алып келді. Оңтүстік ғұндар IV-ғасырдың соңына қарай қайта күшейе түсті. V-ғасырдың бас кезінде олардың әйгілі қолбасшысы Хэлян Баба Ся патшалығын, ал Мэн Сун көсем Бэй Лян патшалығын құрды. Ордос пен Наньшан (қазіргі ҚХР-дің Ганьсу провинциясы) өңірінде құрылған осы екі мемлекет 439 жылы Табғаштардың (тоба) шабуылы нәтижесінде қирады. Солтүстік ғұндардың Еділ-Жайықтағы үлкен бөлігі IV-ғасырдың 2 жартысында Қара теңіз жағалауын, Днепрге дейінгі өлкені бағындырды. Сарматтарды тізе бүктірген соң,

аландармен күрес жүргізді. 375 жылы Остгот, герул, генид тайпаларын бағындырып, Қап тауына жорық жасады. ғұндардың батысқа жорығы «Халықтардың ұлы қоныс аударуына» түрткі болды. Ғұндар Еуропада өз империясын құрды [5, 111-112].

Жалпы ғұн билеушілері әлеуметтік теңдік, экономикалық қуат, саяси бірлік құра білген, ру-тайпалық, ұлыстық басқарушыларды жыл аралата шақырылып тұратын құрылтайда бұқара көпшіліктің ашық дауыс беруімен сайлататын реформашыл қағандар болды. Олардың барлығы дерлік әр отбасынан алынатын салық мөлшерін өте төменгі деңгейде белгілеп, салықтың солай жиналуын қатаң бақылап отырды. Әкімшілік жүйені үнемі жетілдіріп, жаңалап отыруды ұнатты.

Сондықтан да болар ғұндар тоқшылықта өмір сүрді. Көп өнер туындыларын өмірге келтірді. Оған Солтүстік Қытай мен Қиыр Шығыстан бастап, Дунай, Карпат өлкелеріне дейінгі аралықта ғұндар дәуірінен қалған (ж.с.д. II ғ.-ж.с. V ғ. аралығы) қоныстар, обалар, ғұрыптық құрылыстар, металл өндіру орындары, ұстаханалар, ұн уататын диірмендер, кездейсоқ табылған көмбелер мен жекелеген зергерлік бұйымдар дәлел бола алады.

Оларды тауып, қазу, зерттеу жұмыстары әлі күнге дейін үзілмей жалғасып келеді.

Ал, ғұн дәуірінен Байкал көлі маңында қалған 100 обаны алғашқы болып XIX ғасырдың соңына таман тауып, қазған Ю.Талько-Грынцевич деген ғалым болды.

Десек те 1924-25 жылдары П.Козлов экспедициясы Солтүстік Моңғолиядағы Ноян-Ола үлкен обаларын зерттегеннен кейін ғана ғұн мәдениеті айшықталып, айқындала түсті. Шығыс ғұндардың негізгі ескерткіштері Ордос, Моңғолия, Бурятияда, ішінара Саян-Алтай, Енесей, Қиыр Шығыс өлкелеріне тараған. Оларды С.Руденко, Л.Кызыласов, С.Киселев, П.Конавалов, С.Вайнштейн, А.Мандельштам, А.Давыдова, С.Миняев (Ресей), Х.Пэрлээ, Ц.Доржсурен (Моңғолия) және қытай, жапон Еуропа ғалымдары зерттеді. Мұндағы ғұн ескерткіштері ж.с.д. II - ж.с.д. I ғасырлар аралығын қамтиды және «суджа», «дерестуй» деп екі мерзімдік топқа бөлінеді. 20-ға жуық қоныс, мыңдаған оба тіркелген. Бірнеше қоныс пен 900-ге жуық оба қазылды. Бурятиядағы Селенга өзенінің бойынан қазылған Иволга қалашығының маңызы зор. Мұнда орташа аумағы 5x4 м. балшық қабырғалы, төбесі екі қанатты ағаш шатырмен жабылған 54 үйдің орны анықталды. Қабірлер ұзынша пішінде қазылған, мүрделер ағаш табытқа салынып, басы солтүстікке қаратыла 1-2 м.

тереңдікте жерленген. Ал, үлкен обаларда ағаш табыт бөренеден жасалған қима ішіне салынған. Қабірдегі заттар арасында қытай бұйымдарынан айна мен теңгелер жиі кездеседі және олардың ескерткіштердің уақытын анықтауда үлкен мәні бар. Ноян-Оланың үлкен обалары тас пен топырақтан үйілген. Бұл жерде жерленген ғұн көсемдерінің мүрделері өте терең шұңқыр ішіне орнатылған қос қабатты бөрене қималарға қойылған. Тақтай табыт пен бөрене қималар, қабірдің бас жағына мал бастарының салынуы ғұндар мәдениетінің тұрақты белгілеріне жатады. Темірұшты жебелерге сүйек ысқырғыштар қондырылған, белдік қапсырмаларына аңшылық сюжеттер мен зооморфты бейнелер тән. Қыш ыдыста толқынды сызықтар түріндегі оюлар жиі кездеседі. Сондай-ақ, ағаш, металл ыдыстарда да көптеп қолданылған. «Ғұн садағының» ұзындығы 1,5м. Сүйек пластиналармен мейлінше күшейтілген, күрдеі әрі ауыр садақтың осы түрі жебені сақ садағына қарағанда әлдеқайда алысқа атқан. Ғұн мәдениетіне тән айрықша үлгілер, негізінен үлкен обалардан алынды.

Ғұн дәуірі ескерткіштерінің келесі топтарына Қазақстан, Орталық Азия, Батыс Сібір, Орал мен Еділдің оңтүстік өлкелеріндегі түрлі жәдігерлер және IV-V ғасырларда Еуропаға барған ғұндардан қалған қабірлер мен көмбелер жатады. Шығыстағы тарихи ғұн мәдениетінің таза сипаттағы ескерткіштері бұл өлкелерге тән емес. Жергілікті қаңлы, сармат, т.б. мәдениеттердің ескерткіштері тараған. Бұларға шығыстық ғұн элементтері қосылып, кей өлкелерде «кеңқол» тәрізді аралас сипаттағы ескерткіштер тобы пайда болған. Жалпы, шығыстық элементтерден, әсіресе, қару-жарақтағы, қыш-ыдыстағы, жекелеген бұйым түрлеріндегі ықпалдарды айтуға болады. Жерлеу ғұрпында да өзгерістер байқалады. Оларды А.Бернштам, Ю.Заднепровский, С.Сорокин, К.Ақышев, И.Қожамбердиев, А.Максимова, М.Қадырбаев, Б.Нұрмұханбетов, Л.Левина, В.Могильников, И.Засецкая, М.Мошкова, О.Обельченко, т.б. зерттеді. Кеңқол ескерткіштері Шу мен Таластың жоғарға алқаптарында ашылды, олардың кейбір ықпалдары Оңтүстік Қазақстандағы Жамантоғай, Шәуші құм, Бөріжар зираттарынан байқалады. Сонымен қатар, ғұн әсері бар Жетіасар мәдениетінің (Арал маңы), Құлажорға (Шығыс Қазақстан), Қорғантас (Орталық Қазақстан) кезеңдерінің ескерткіштері зерттелуде. Жетісудағы Қарғалы, Теңдік зираттарынан көптеген сәнді алтын бұйымдар, Ақтастағы қоныс пен зираттан құнды деректер алынған. Батыс өлкелердегі сармат тайпаларының соңғы

кезеңдеріндегі ескерткіштерінде шығыс ғұндары ықпалы байқалады. Қазақстаннан бастап, Қара теңіз, Дунай, Карпатқа дейін тараған 4-5 ғасырларға жататын ескерткіштер ерекше топты құрайды. Бұлардың негізгі қару-жараға мен бағалы бұйымдары көп бекзадалардың, атақты жауынгерлердің қабірлері, жиі кездесетін көмбелері болып табылады. Айрықша белгілері-полихромды стильмен жасалған бағалы бұйымдар. Олар шығыс ғұндарының мәдениетінде жоқ, кейін қалыптасқан дәстүрге жатады. Асыл тастар, түрлі шынылар орнату, сіркелеу (зернь), сымкәптеу (скань), бөгетті эмаль және алтын-күмістеу тәсілдерін қолданып жасаған сәнді бұйымдар Қазақстанда (Бурабай, Қарағаш, Қанаттас, Батыр), одан әрі батысқа қарай Еуропа жерлерінен көптеп табылды. Шығыс ғұн ескерткіштері мен Еуропаға барған ғұндарға қатысты ескерткіштердің арасындағы тікелей генетикалық сабақтастық ғылымда дәлелденбеген. Кейбір байланыстар тек жекелеген бұйымдардан ғана байқалады. Солтүстік Кавказға, Еуропаға барған тайпалардың мәдени бейнесінде Қазақстан, Еділ бойының жергілікті мәдениеттердің салмағы басым [5, 111-112].

Мұның бәрін тәптіштеп түсіндіріп беріп жатқандағы ойымыз ғұн этнонимінің де, Ғұн империясының да құрылымдалып, шарықтауында Хунгурлардың да /қоңыр(ат)тардың да/ айтарлықтай үлесі бар болғандығын нұсқалап, ол үлестің тарихи жазбаларда сипатталуына септігімізді тигізу.

Жыл санауымыздың I-IV ғасырлары аралығында ыдырап, келмеске кеткен Ғұн қағанатының орнына Сяньби мемлекеті қоныстанды. Көшпелі халықтарды Сяньбиліктер деп атай бастады.

Ж.с. IV-VI ғасырлары аралығында Сяньби мемлекетінің орнын Жужан империясы иеленді. Көп рулы түрік-моңғол тектес халықтар жужандар деп атамаланды.

Жужан қағанатының артын ала VI-VIII ғасырлар аралығында Еуразияның төс ортасын алып жатқан ұлан-ғайыр сайын далалық аймақтарда түрік қағанаты орнықты. Жергілікті халық өздерін түрік тектеспіз деп атап, мақтанды.

Түріктердің артын ала Ұйғыр хандығы /VIII-IX ғасырларда/ бой түзеді. Бұларды өкшелей X-XII ғасырлар аралығында Қидан империясы дәуірледі. XIII-XV ғасырлар аралығында Алдыңғы Қытай, Батыс Сібір, Орталық Азия, Орта Азия, Кавказ халықтарын, Дешті Қыпшақты қол астына қаратқан Ұлы Моңғол империясы дүрілдеді.

Бірінен соң бірі орнығып, дәуірлеген алып далалық империялардың халқы атанып, сол мемлекеттердің атымен

аталғандықтарына қарамастан (мысалы, сиуңнулар, сяньбилер, жужандар, түріктер және т.б. атанғанымен), сонау ықылым заманнан бері ұлан-ғайыр далалық аймақтарда мекен еткен көшпелі халықтар ата-тектік түп тамырларын ұмытпаған. Ұрпақтар санасына қай атадан, кімдерден тарайтындықтарын, ру-тайпалар мен ұлыстық бірлестіктердің қандай тектерден құрылымдалғандығын сіңіріп отырған. Сондықтан да болар ешкім де, ештеңе де ұмытылмаған. Арғы тек, одан бері сиуңну /ғұн/, дунху /татар/, жужан, түрік және тағы басқалары болып аталғандарымен, өздерін түбіміз бір түрік тектес халықтармыз деп таныған.

Осыған қарамастан «ұлы қытайшылдық» көзқарас аясынан аса алмай, қытайлармен көршілес тұрған барлық халықтардың арғы тегін қытай нәсілінен таратуға бейім тұратын тарихшылар да жетіп артылады.

Оларды тұстар болсақ, бірнеше қытай тарихшыларымен қатар, бірлі-екілі еуропалық оқымыстылардың да аттарын атауға болады.

Десек те, олардың түркі-моңғол текті халықтарды қытайлық жұрттардан таратуы сын көтермейді. Әрі мұндай пайымдаулар тарихи шындықпен жанаспайды, құр бос сөздерден, ойдан құрастырылған «жалған» әңгімелерден құрастырылған.

Ал, шындығында қытайлықтардың өздерінің теріскейі мен теріскей батысындағы көшпелі халықтарды түстеп, түгендеп тани бастаулары, тарихи жылнамаларында хаттамаулары тым беріден, шамалап айтқанда, ж.с.д. 325 жылдан бері қарай ғана басталған.

Оған жоғарыда талдап өткен факторлар, атап айтқанда, көшпелі халықтардың бір орталыққа ұйысып, мемлекеттерін орнықтыруы, көбейе, күшейе келіп өздеріне жақын орналасқан Қытай кінәздіктерін жиі-жиі шауып, ойран-топырын шығарулары себепші болған.

Оған дәлелді Сыма-Цяньнің «Тарихи жазбаларынан» таба аламыз. Ол былай деп жазған: «... олардың (сиуңнулардың) арғы ата-тек шежіресін анықтаудың мүмкіндігі болмады. Маудунның (Мүдэнің) тұсында ғана ғұндар (сиуңнулар) мейлінше күшейіп, дәуірледі. Олар терістіктегі күллі бұратаналардың (хулардың) тізгінін қолдарына алды, түстікте Жуңгомен (Орталық мемлекетпен) үзеңгі қағыстырды. Содан кейін ғана олардың ата тек, елдік шежіресін, мансап-мәртебе лауазымдарын қағазға түсіру мүмкіндігі туды» [Жуңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер-Бейжің: Ұлттар баспасы, 1998.-79-бет].

Жалпы, қытай тарихшыларының атасы саналатын осы Сыма-Цяньнің (ж.с.д. 145-86ж.) «Ши-Цзи»-інде /Тарихи жазбаларында) далалық көшпелі халықтардың тым ерте дәуірлерден ж.с.д. 122 жылға дейінгі аралық тарихы мазмұндалған.

Одан кейінгі, яғни ж.с.д. 206 жылдан ж.с. 25 жылына дейінгі аралықтағы ежелгі қытайлықтардың «далалық халықтармен ара қатынасы» әйгілі қытай тарихшысы Бан Гудің «Ця-хан шу» (Хан кітабында) өзектелген.

Одан бергі, яғни жыл санауымыздың 25-ші жылынан 220 жылға дейінгі аралықтағы қытайлықтардың «далалық» көшпелі халықтармен сауда-саттық байланыстары, теке-тірестері, қақтығыстары, соғыстары Фань Е деген қытай тарихшысының «Хоу-хань-шу» атты тарихнамасында сараланған. Еңбек 130 тараудан құралған.

Қытай мемлекеттерінің өздерімен көршілес «далалық» халықтар құрған мемлекеттермен 265-648 жылдар аралығындағы арақатынасы тарихшы Фан Сань-линнің «Цзин-шу» атты еңбегінде талданған. Ал, VII-XV ғасырлар аралығындағы жағдаяттар Цзя-и-дің «Синь-шу», Лю-сиянның «Що юань», Чун Лунь Хэннің «Фэнсу-гуньи» атты тарихи жазбаларында қарастырылған. Бұл еңбектерде қытайлық мемлекеттердің өздерімен көршілес «далалық» мемлекеттермен арақатынасы баян етілуімен қатар, ондағы өмір, тұрмыс, салт-дәстүрлер, жөн-жоралғылар, халық саны, әскер, олардың қару-жарақтары, сауыт-саймандары, ат көлігі, шаруашылығы, темір, тұз өндіру кеніштері, тұтыну заттары, т.т. жан-жақты суреттелген.

Осы жоғарыда аттары аталған қытай тарихшыларының еңбектерінің аудармаларына, сондай-ақ, «далалық» көшпелі халықтардың өздерінің ата-тектік шежірелеріне, жазба-сызбалық деректеріне, тұрмыстық хикаяттарына, батырлық жырларына арқа сүйей отырып түркі-моңғол тектес халықтардың сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарайғы тарихын түптеп, түгелдеп қалам тартқан орыс тарихшыларының саны да біршама. Бұл игілікті істе, әсіресе Н.Я.Бичуриннің (Иакинф әкейдің) еңбектері аса құнды. Ол қытайлық жазбаларды сүзе ақтарып, Орталық Азия көшпелі халықтары туралы деректемелерді мұқият жинастырды. Жиналған деректемелерін 1851 жылы орыс тіліне аударып, жеке жинақ етіп бастыртты.

Н.Я.Бичуриннің (Иакинфтің) осы аудармаларын негізге ала отырып, орыс тарихшылары көшпелі түркі-моңғол тектес халықтардың тарихын түптеп зерттей бастады. Айталық, А.Н.Бернштам өз

зерттеулерінде ғұндар тарихын өзектей келіп, оларды түркі тектес халық деп дәлелдеді.

Әрі ол өз дәлелдемелерін түркі тектес халықтар мекендеген аймақтардан табылған археологиялық қазба деректерімен негіздеді. Сондықтан оның еңбегі басқалардыкіне қарағанда маңыздырақ деп есептеледі. Осындай көзқарасты Г.Е.Грумм-Гржимайло, К.А.Иностранцев, В.В.Радлов, П.К.Козолов және тағы да басқа ондаған тарихшы ғалымдар ұстанды. Ал, тарихшы ғалымдардың келесі бір тобы, мысалы, Л.Л.Викторова, А.Ю.Якубовский және басқалары ғұндарды ешбір қоспасыз таза моңғол тектес халық деп таласып бақты.

Бұл пікір таласы әлі күнге толастамай, жалғасып келеді. Айталық, бүгінгі моңғол ғалымдары Н.Ишжанц, Р.Сұхбаатар, еуропалық зерттеушілер Б.Бергман, Х.Ховорс, жапондық тіл маманы К.Сиратори және тағы басқалары ғұндар моңғолдардың арғы тегі болуы мүмкін дегендей екі ұшты болжамға ұйыйды. Ал, тіптен, Сен Мартен деген ғалым ғұндарды «финдердің арғы тегі» деген байлам жасады. Бірақ бұлардың да, осылар сияқты пікірдегі басқа ғалымдардың ұстанымдарын бүгінгі таңдағы тарихшылардың ешбіреуі де қолдамауда.

Әйтсе де қаңлы, сақ, ғұн, сяньби, жужан, түрік, қара қытай (қидан), татар, моңғол атанып бір емес, бірнеше алып империялар құра білген көшпелі халықтардың ата-тегінің кім екендігі әлі күнге дейін нақтылы айтыла қойған жоқ.

Оған бітіктастарға қашалып жазылған тарихи жазбалардың оқылып, мазмұндалуы да, соңғы 130 жылдан астам уақыттан бермен қарай үзбей жүргізіліп келе жатқан археологиялық қазбалардан табылған артефактілер де айғақ бола алмай отыр. Оған себеп айғақты факт ретінде танылатын оларды бір тарихшылар түркі тектес халықтардың ата-бабаларынан қалған десе, екіншілері тунгус-моңғол, тіптен кейде тибет-манчжур тектес халықтардың ата-бабаларына тілейді.

Соған қарамастан, біздің пайымдауымызша, түбі түркілік немесе түбі моңғолдық деп бөле жара аталып жүрген халықтардың ескерткіш тас мүсіндерінде қашалып жазылып қалған ата тек тарихының ұқсастығы, фольклорлық туындыларының бір ізділігі, «аң» нақышты зергерлік заттарының бірегейлігі, тұрмыстық құрал-жабдықтарының бірдей екендігі, әр түрлі бұйымдардағы ою-өрнектерінің, қол өнерінің айна-қатесіз бірін-бірі қайталайтындығы түбі бір екендігіне дәлел болады. Осындай, сондай-ақ басқалай да

жазба деректерге, артефактілік айғақтарға сүйенген бүгінгі ресми тарихтың көне замандарда ежелгі қытай елінің теріскейі мен теріскей батысын мекендеген көшпелі халықтарды бір тектен тараған халықтың ұрпағы деп түсіндіргені жөн.

Оған негізде жоқ емес, бар. Шығу тегі бір арғы алтай-оралдық тілділі жұрағаттар. Одан бергісі арғы түпкі түрік тілділілер. Олардан өрбігендер: арғы түрік тілді астар, қаңлылар, хунгурлар /қоңыр(ат)тар/, мандар, ішғұздар (сақ-скифтер), ғұндар т.б.

1.4. Ғұндардан кейінгі кезеңдердегі қоңырат тарихнамасы

Ғұн империясының іргесі сөгіліп, оның орнында бірінен-соң бірі күш-қуаттанып дәуірлеген түп тектері түркілік далалық ұлы қағанаттар кезеңдерінде көшпелі жұрттар қайталап құрылымдалып жаңа рулық, тайпалық, ұлыстық бірлестіктерге ұйыса бастады.

Осылайша қайталап, құрылымдалып, шаңырақтанған бірлестіктердің алдыңғы қатарында керей, қоңырат, найман, қидан, қыпшақ, шивей (отыз татар) тибет-мәнжүр т.б. дараланып, бір-бірінен оқшаулана бастады. Әрі дәл осы шамада жалпы бұқара көпшіліктің ашық дауыс берумен ел үшін кесімді не саяси, не әлеуметтік, не экономикалық шешім қабылдау мақсатында жыл аратыла шақырылатын кезекті бір құрылтайда терең әлеуметтік-демографиялық мәні бар бір шешім қабылданды. Осы шешімге сәйкес ру ішілік, яғни өзара туыстас адамдардың балалары мен қыздарына бір-бірімен некелесіп, отбасын құруға тыйым салынды. Себебі қан тазалығы әрбір ру мүшесінің ауру-сырқаусыз дені сау, дене бітімі мығым жарамды азамат болып өсуіне ықпал етеді. Осылай түсінілген әрі қабылданған бұл шешім әлі күнге дейін өзінің мәнділігі мен өміршеңдігін жоғалтпай, адам баласының өсіп-өнуіне кәдімгідей жәрдемін тигізіп келеді. Әрі адам баласының ойлап-тауып, өз кәдесіне дұрыс жарата білген ең прогресшіл шешім болып қабылданады. Ал, көшпелі халықтардың арғы ата-бабалары осындай өмірлік мәні бар шешім қабылдап, құқықтық күші бар заңды баб етіп бекітіп алған тұста ерте дүниелік өркениет ошақтары саналатын Қытай, Иран, Мысыр, Византия елдері халықтарында өзара ағайынды адамдар бірінің қызын екіншісінің баласына қосып, ал екіншісі баласына біріншісінің қызын атастырып жату үйреншікті әдет болатын.

Ғұн бірлестігі ыдырағаннан соң қайталап құрылымдалған ұлыстық қауымдастықтардың ішінен ең беделділерінің алдыңғы санында көрінген Қоңырлар /қоңыр(ат)тар/ Үлкен Хинган жотасының

батыс бетіне қоныстаныпты. Олардың оңтүстік шығысын ала қидандар, олардан батысқа қарай оңғұттар мен керейттер, оңтүстігінде наймандар жайлап жатыпты.

Бұл уақыт шамалап айтқанда, қазіргі жыл санауымыздың I-IX ғасырлар аралығы. Осы екі аралықта қоңыраттар Сяньби, Жужан, Түрік, Ұйғыр қағанаттарына қарайланған сыңайлы. Ұйғырлардан кейін аз-маз уақыт осы өңірді жаулап алған қырғыздарға қараған қоңыраттар 901 жылы жаңадан бой көтерген Қидан қағанатына тәуелденген.

Десек те, қоңыр(ат)тардың қидандармен арақатынастары тым әріден, қазіргі жыл санауымыздың IV ғасырынан, олардың екеуінің де шивейлердің (отыз татардың) құрамында болған кезеңдерінен бері қарай көрініс береді. Бұл екі халықтың осы, жоғарыда аталған кезеңдердегі ара қатынасы қытай тарихшысы Ли Ю-Данның «Ляо ұлысының тарихи құжаттамалары» атты еңбегінде жан-жақты баян етілген. Ал, қидандар мен моңғолдардың төркіндес халықтар екендігі «Юань-чао би-шиде» /«Моңғолдың құпия шежіресінде»/, Мэн-да бей луда /«Моңғол-татарлардың толық сипаттамасында»/ және Рашид-ад-Диннің шығармаларында тілге тиек етіледі.

Қидандар моңғол үстіртінде (901-1125) екі ғасырдан артық уақыт үстемдік етті. Қытай жылнамаларында «қидан», араб, иран, еуропа тарихшыларының еңбектерінде «қара қытай» деп аталған бұл халықтың тарихы сан қилы, өте күрделі.

Қытай жылнамаларында, атап айтқанда, ежелгі Вей ұлысының құжаттамаларында қидандар IV ғасырда Сяньбилерден бөлінген рутайпалардан құрылымдалған жұрт делінген. Осы және тағы да басқалай дерек көздеріндегі мағлұматтарға қарағанда, олардың арғы түбі «ху» (ғұн) жұртына барып тіреледі. Олар солардан өсіп-өрбіген. Қидандар 388 жылы Вей ұлысының әскерлерінен оңбай жеңіліп екі бөлініп кетеді. Олардың батысқа қарай ойысқандарын былайғы жұрт «си» (комоси) деп атамалап кетсе, шығысқа қарай озғандарын «қидан» деп ұлықтаған көрінеді. Ал, байырғы моңғолдар оларды «Хитай» деп атаған. Кейіннен бұл атаумен әлем халықтары «ханзуларды», яғни құжынаған көп халықты «Жунго» (Орталық мемлекет) мемлекетінің халқын атамалап кеткен. Ал, олар өздерін бұрындары да, қазір де «қытай» деп атамаған, атамайды да.

Қидандар IX ғасырға дейін өз дербестігін сақтағанымен, өз алдына хандық құра алмаған. Тоба, түрік, ұйғыр қол астында жартылай тәуелділікте болған. Таң ұлысы қидандарды 646 жылы Сунгар әскери әкімшілігіне айдап алып келіп қоныстандырып, оларды 10 бөлікке

бөліп басқарады. Олар осы өлкеде Шань-Жун тауынан Ляо өзеніне дейінгі екі аралықта көшіп-қонып жүріп күнелтеді. Қытайларға салық төлеп тұрады. Олар 901 жылы елюй (елу үй) руының жетекшісі Амбагянның басшылығымен қытайларға қарсы көтеріліп, тәуелсіздікке қол жеткізеді. Амбагян қаған атанады.

Ол қағанатты екі бөліп, алдыңғыға қытайланған отырықшы халықтарды, артқыға көшпелілерді тұрақтандырып орналастырады. Көрші мемлекеттермен қарым-қатынастар орнықтырып Парсы, Корея және басқа елдермен елшілік алмастырады. Басқару жүйесіне өзгерістер енгізіп, егіншілікті қолға алдырады. Қол өнерін, ұсташылдықты, кен қазып, темір өндіруді дамытып, ондаған отырықшы қалалар салдырады. Елді ауқаттандырады.

Осылай, күшейе келе қидандар 936 жылы Қытайға жорық жасап, оның артқы 16 аймағын қол астына қаратады. Сонан былай күш-қуаты артқан қидандар қағанат атын «Ұлы Ляо» мемлекеті атандырады. Қидандар әбден күшейген кезде оларға 55 аймақ тәуелденген көрінеді. Десек те, небір алып далалық империялар ішкі тақ таласынан, тәуелді елдің басқыншыларға қарсы жанкешті күрестерінен күйрегендері сияқты, Қидан қағанаты да 1125 жылы құрдымға кетеді. Сөйтіп, 200 жылдан астам уақыт айналасындағыларды төстеп билеген Қидан империясы күйреп, көпшілік халқы моңғол, мәнчжур, қытайларға сіңісіп кетсе, біршамасы кінәз Елюй Дашидің демеуімен батысқа қарай жөңкіледі. Олар тыныш кетпей, жолай жолыққан майда ру-тайпаларды өздеріне қосып ала жүріп, Әмударияға дейінгі ұлан-ғайыр аумақты иеленеді. Кінәз Елюй Даши 1124 жылы өзін Гурхан деп жариялап, «Батыс Ляо» қағанатын орнықтырады. 1126 жылы Шу өзені жағасына өз ордасын тігіп, осы жерде бұрыннан болған шағын кенті «Хусун Орда (Қайын Орда)» деп атандырып мемлекетінің астанасы етеді [6, 95-97].

Мұның бәрін тәпештеп түсіндіріп жатқанымыз, Солтүстік Ираннан Арал теңізіне дейінгі аралықтағы түпкі ата жұрттарынан ауа көшіп келіп, ж.с.д. 3-ші мыңжылдықта Қытайдың теріскейіне жетіп тұрақтанған, осы өңірлерде өсіп-өне келіп, жергілікті түбі түрік текті ру-ұлыстармен араласып, ж.с.д. 1-мыңжылдықта «ғұн» этнонимінің қалыптасуының, ал ж.с.д. III ғасырда Ғұн империясының құрылуының бас қасында жүрген текті жұрт Хунгурлармен /қоңыр(ат)тармен/ аралас-құраластығы осы уақыттарға дейін ажырамаған қидандар (қара қытайлар) тарихы қоңыраттардың тіпті, қала берді түбі түрік текті барлық халықтардың бүгінгі ұрпақтары үшін еш бөтендігі жоқ

бауырлас, ағайын-туыс халықтың тарихы. Өйткені қидандар түбі түрік текті халықтардың барлығына дерлік суға суға батқан тастай болып сіңісіп кеткен ағайын-туыс жұрт.

Содан да болар ресми тарих, хунгурлар /қоңыр(ат)тар/ мен қидандарды арасын бөліп жармай бір-бірімен төркіндес халық санайды. Тілдік айырмашылықтары тіпті жоқ деп есептейді. Бір-бірімен қыз алысып, ұл үйлендіріп жүретіндіктерін тілге тиек ете келіп, күллі түркі жұртына ортақ «құда-құдағи», «абысын-ажын», «күйеу бала», «кит кигізу», «ұрын бару» сияқты ұғым-түсініктерді алғаш тілдік нұсқада осылар қолданған деп пікірлейді. Осыны ескергендіктен шығар, Л.Викторова моңғолдардың қоңыраттармен бұрыннан жалғасып келе жатқан құдандалық байланыстары қидандардың салт-жоралғыларының моңғолдар арасында таралуына көп әсер етті, дейді [7, 4-5; 166-167].

«Хунгур» (Қоңыр) атауының қоңыртқа айналуы да олардың осы қидандардың бодандығында жүрген тұстарында орныққан сыңайлы. Өйткені қидан тілінде кез келген атауға -ат, -ет, -т көптік жалғауын қосып сөйлеу әдетті жағдай болған көрінеді. Демек «қоңыр+ат» атауы қоңырлар дегенді білдірген.

Қидандар құрған алып империя ыдырар тұста моңғол үстіртін түрік, моңғол, тунгус тектес көптеген көшпелі ру-ұлыстар мекендеп жатқан-тұғын. Олардың қайсы біреулері хандық, мемлекеттік дәрежеде, кейбіреулері ұлыстық деңгейде, ал бірқатары әскери-саяси бірлестіктер болып құрылымдалған. Айталық, Ханғай тауы, Орхон, Завхан өзені бойында Керей хандығы, Алтай тауы, Ертіс өзені бойында Найман хандығы, Байкал аумағы, Селенгі өзені бойында Меркіт, Баяуыт, Түмет, Барғұт бірлестіктері, Кем өзені бойында Қырғыз, Ойрат бірлестіктері, Керулен, Онон өзендері бойында Моңғол, Жалайыр тайпалары, Хянған тау жоталарында Татар, Тайшут бірлестіктері, Бұйыр, Көлүн маңында Қоңырат, Олқынуыт бірлестіктері, Ішкі моңғол аумағында Татар, Оңғыт бірлестіктері, Манжүрияда шивей (отыз татар) және де басқа ірілі-уақты ондаған ру-тайпалар өмір сүріп жатты [7, 45-46].

«Олар қытай жылнамаларында аталып қалғандай, киіз үйлерде тұрған. Үйлерін төрт не алты доңғалақты арбалар үстіне тіккен. Үй айналасы киізбен қапталған. Үй іші не екі, не үш бөлмелі әрі өте жылы болған. Арба үстіндегі үйлер үнемі көшіп-қонып жүруге өте ыңғайлы болатын. Олар мал жайылымы ыңғайына қарай үнемі көшіп-қонып жүрген. Сүтпен, етпен қоректенген. Айран, қымыз, құрт, май, қатық,

қаймақ т.б. тағамдар жасаған. Малдан жылқы, сиыр, қой, ешкі ұстаған» [6, 7-8].

Көршілес өмір сүріп, бірде шабысып, бірде табысып, ит жығысты ғұмыр кешкен осы көшпелі халықтардың ішінен қоңыраттармен бұрыннан құдандалы болып бірге қоныстанып, бірге жайлап жүрген моңғолдар әулеті 12 ғасыр басында айрықша бөлектеніп, шоқтана түсті. Ұлыс басшылары Байшонхор сотқар, Тұмбинай шешен биліктері тұсында күллі моңғол жұрты бірігіп, Хамаг моңғол (Тұтас моңғол) атанды. Содан болар, моңғол тарихшылары Моңғол ұлысының құрылуын 1101 жылдан бастап санайды. Ұлыстың алғашқы ханы ретінде Шыңғыс ханның төртінші атасы 1130-1137 жылдар аралығында билік құрған Хабыл (Тұмбинай шешенің баласы) аталады.

Бірақ, көпке бармай Тұтас Моңғол жұрты дербестігінен айырылып қалады. Содан арада 50 жылдам астам уақыт өткеннен кейін ғана Тұтас Моңғол жұртын бір хандыққа біріктіру бақыты Тэмүжиннің (Шыңғыс ханның) басына бұйырады. Ол 20 жыл ат жалынында жанталаса арпалысып жүріп, 1189 жылы Моңғол ұлысын бір тудың астына біріктіріп, өзін хан сайлаттырады. Бұл кезде Тэмүжин бар-жоғы 27 жаста ғана тұғын. Ал, ол 2006 жылы Көшпелі халықтардың Ұлы империясын құрып бас қаған сайланғанда 45 жаста болатын. Жоғарыдағы талдаулардан көрініп тұрғандай, өздері тәріздес басқа көшпелі жұрттардан шоқтығы биіктеп даралана бастаған моңғолдардың бір шаңырақтың астына ұйысып, Хамаг Моңғол (Тұтас Моңғол) ұлысы ретінде танылуы 1101-1206 жылдар аралығы.

Ал, 1206 жылдан 1260 жылға дейінгі аралық Ұлы Моңғол империясының барынша дүрілдеп, айбыны асқақтаған дәуірлеу кезеңі.

Көне тарихты парақтай түссек моңғолдардың шығу тегін, моңғол тарихшыларының өздері де, сонау есте жоқ ескі замандарда батыс жақтан мал қамын күйттеп, жайылымға ыңғайлы, шұрайлы жерлерді қуалай жылжи-жылжи келіп, Алтай-Саян тауларынан асып, моңғол үстіртіне келіп қоныс тепкен көшпелі жұрттардан бастаттырады. Олардан кейін өздерін өздеріне дейінгі далалық ұлы империяларды құрған халықтардың суиңнулардың (ғұндардың), сяньбилердің, жужандардың, түріктердің және басқалардың ұрпақтарымыз дей келіп, таза моңғолдық ата тарихтарын 1101 жылдан бері әрі қарай қазбалайды.

Моңғолдардың шығу тегін түп тамырынан бері қарай қазбалай зерттеген моңғол тарихшысы Чулуунның Далайының түсіндіруінше,

«...бұдан талай ғасыр ілгері, біздің жыл санауымыздан әлдеқашан бұрын байырғы моңғолдардың бабалары түркі тектес халықтардың жойқын жорығынан қырғындалғаннан қалған, Нохос, Хиан (Хиат) атты екі тайпаның азғантай ғана әулеті әрең дегенде қашып құтылып, Эргүнэ-Күн деген жерге жасырынып мекендеп қалады. Рашид-ад-Диннің жазуына қарағанда Эргүнэ деген атау қия-құз, күн деген сөз сұлама жар дегеннен туындайды екен. Ал, сол Эргүнэ-Күн деген жер қайда, қандай жер екені белгісіз, тек болжал, аңыз ретінде айтылып келеді» [6, 217].

Десек те, Ергене көңге барып тығылып, жан сақтап қалған азғантай ғана әулеттен өрбіген көшпелі жұрттың ұрпағы Шыңғыс хан Еуразиялық кеңістіктің нақ орта төсінде адамзат тарихында айрықша құрметпен бөлек аталатын Ұлы Моңғол империясын құрушы тұлға. Ол бар-жоғы 27 жасында моңғол жұртын бір тудың астына біріктіре алса, ал 45 жасында шашырап жүрген күллі көшпелілер әулетінің басын қосып, өте ірі империялық құрылымды мәңгілікке орнықтырды.

Мұндай түйін түйуімізге себеп, осы заманғы батыстық ресми тарих, бүгінгі таңдағы алып империя Ресейдің ірге тасының қалануы Шыңғыс хан мен оның мирасқорлары құрған далалық алып империялардан басталады әрі қазіргі халқының өзегін түркі-моңғол тектес халықтар құрайды деп есептейді.

Демек, Шыңғыс ханның өзінде де, ол құрған империяны да даттап, жамандайтын тарихшылар жазғандай, ол қанқұйлы қатыгездігімен емес, керісінше аса жытқыр ұйымдастырушылық қабілетімен, аса дарынды әскери қолбасшылығымен, аса ұйтқылық шешендігімен халқын ұлы істер жасауға жұмылдыра білген, араға мыңдаған жылдар салдырып барып, өмірге бір-ақ рет келетін дара тұлға, елбасы.

Ұлы моңғол империясының пайда болып, өсіп-өніп жетіліп, өркен жайуының тарихын саралаған зерттемелердің саны біршама екендігіне қарамастан, олардың барлығының мағлұмат іздеп терімдейтіндері үш жинақ. Олар: «Моңғолдың құпия шежіресі», «Алтын дәптер» және Рашид-ад-Диннің «Жылнамалар жинағы».

Десек те, осы туындылармен қатар кейде Хұлағу ханның кеңесшісі-парсының әйгілі тарихшысы Ата Мәлік Жүбәйни (1236-1283) жазған «Әлемді жаулаушылар тарихы» атты еңбек те аталып отырады. Бұл еңбек сол заманғы оқиғалардың ізін суытпай жазылғандығымен құнды.

Ұлы Моңғол империясының тарихын жазуды Құбылай хан Қытайда жасақтаған жылнамалар жазатын орталық бастады. Бұл іс одан әрі парсы жерінде жалғасты. Сол заманда Иран елін билеп отырған Шыңғыс ханның шөпшегі Ғазан хан өзінің бас уәзірі Рашид-ад-Динге моңғол және әлем тарихын жаздыру үшін тарихи зерттеу орталығын жасақтауды тапсырды. Ондағы мақсат Шыңғыс хан құрған Ұлы Моңғол империясының жаугершілік жорықтары мен игілікті істерін әлемге таныту, кейінгі ұрпаққа үлгі етіп қалдыру болатын.

Орталықта 6 моңғол тарихшысы мен шежірешісі моңғол тарихын, 10-нан астам өте білгір мұсылман тарихшылары әлем, атап айтқанда, Қытай, Үнді, Иран, Араб, Еуропа, Орта Азия елдерінің тарихын жазды.

Бүгінгі таңда аты әлем халықтарына белгілі «Жами-ат тауарих» («Жылнамалар жиынтығы») осылайша 1300-1301 жылдары басталып 1310-1312 жылдары аралығында жазылып біткен-тұғын. Бұл еңбек кейіннен жылнаманы жазушылардың басшысы болған ғұлама Рашид-ад-Диннің жеке авторлығына көшіп кетті. Соның иелігінде әлемге танылды.

«Жамиат тауарихқа», осы жылнамалар жинағына дейін жазылған, билеуші Темір Өлзийт ханның ордасында министр қызметін атқарған маңғыт Болд (Болат) Чинсанның «Моңғол кітабы» мен Өгедей ханның кеңесшісі керей Шынағай Чинсанның «Алтын дәптерінде» мазмұндалған мағлұматтар арқау болған [6, 244-245].

Осы жоғарыда аттары аталған оқымыстылардың еңбектерінің барлығынан да жарты әлемді жаулап алып, өзіне бағындырған Тэмүжиннің шыққан түбі түркілік жұрт болғандығы білінеді.

Бұлай түйін түйуіміздің себебі, біріншіден, Ұлы Қытай қорғанынан бері қарай сонау Карпат тауларына дейінгі ұлан-ғайыр аралықта көшпелі тұрмыс кешкен халықтар өмір сүріп жатты.

Екіншіден, олардың ішінен біреуі басқаларынан күш-қуатымен дараланып, белгілі бір уақыт аралығында барлығына ортақ жоғары билікті иеленіп отырған.

Осыған орай, ресми тарих, сол билікке ие болған ұлыс атымен мемлекеттік құрылымды атап, мысалы, сақтар билігі, немесе ғұндар билігі, немесе оғыздар билігі кезеңі деп атауды дәстүрге айналдырған. Бірақ, билік жүйелері ауысып отырғанымен, көшпелі жұрт өздерінің түп төркінін ұмытпай, түбі бір түркілік жұрт екенін естерінде сақтаған. Шежіре түзіп, шыққан тегін, кімнің-кім екендігін ұрпақтан-ұрпаққа түсіндіріп беріп отырған.

Үшіншіден, моңғолдардың өздерінің де түбі түркілік жұртқа барып тірелетіндігі «Моңғолдың құпия шежіресінде» де ап-айқын түсіндіріліп көрсетілген. Соны талдап көрелік.

Моңғолдар Нирун (арқалықтар) –ақ сүйек моңғолдар және Дарликин (Төрлөхин)-қараша моңғолдар аталып 2 топқа бөлінеді.

«Моңғолдың құпия шежіресінде» Нирун тобына 27, Дарликин тобына 8 тайпа жатқызылады. Бұлардың барлығы да «Сайхан талда» (Ергене Қонда) қоныс теуіп, мал-жаны көбейе келіп тау қуысына симағандықтан, ақыры қысаннан көшіп шыққан Қият және Нүкіс жұрттарының ұрпақтары.

Одан әрі «Моңғолдың құпия шежіресінде» нирундықтар қияттан таратылып, ал дарликиндер нүкүс тегіне жатқызылады. Осы нүкүстік тектің бір тобы ретінде қоңыраттар (урианхай, қоңырат, икирас, олхунуд, курулас, хорлос, эджиген, уряут, хонгхотон) аталады. Жалпы моңғолдың Ақ сүйектер шежіресінде Нирундықтар үшін Дерликиндер жат саналады. Сондықтан олар құда-құданалы болады. «Моңғол-нирундар» Добу мерген қайтыс болғаннан кейін оның әйелі Алаң сұлу нұрдан жүкті болып, тапқан үш ұлдан тараған.

Ал, Алаң сұлу «моңғол-дарликиндер» тобындағы қоңыраттың құрлас руының қызы. Ол моңғол тегінен емес нұрдан үш құрсақ көтерген.

Жалпы, нирундықтар (арқалықтар) деп Алаң сұлудың нұрдан жаралған үш баласынан таралған барлық ұрпақ танылады.

Кабул ханнан былайғылары нирун-қияттар деп аталады.

Ал, қият боржығын деп Тэмүжиннің (Шыңғыс ханның) әкесі Есугэй бахадурдан тарағандар айтылады [8, 152-153].

Қоңыраттармен қоныстас отырған қияттар біздің заманымыздың I ғасырынан бастап, қазіргі Забайкалье мен Моңғолияның солтүстік шығысында Керуен өзенінің теріскей бетін мекен еткен. Олардың алдыңғы он екі буыны хатқа түспеген. Тек Дабу мерген дегенінің көрші отырған қоңыраттың құрлас руының қызы Алаң сұлуға үйленуі жаңа тарихтың басы болып саналады. Құрластарды кейде "хори-түрметтіктер" деп те атайды. Жалпы құрластар қоңырат тайпасының кунклиутынан өрбіген ұрық. Сол заманғы жазылған деректер бойынша қияттар қаба сақалды, сары шашты, көк көзді бойшаң халық болған. Шыңғыс ханның аталарының боржығын қият аталуы осыдан болса керек. Өйткені, түркі тектес халықтар тілінде боржығын ұғым-түсінігі көк көзді деген мағынада

қолданылады. Ал, Шыңғыс ханның арғы тоғызыншы буындағы атасы Боданшар мәңгүрттен басталған мезгілді моңғол тарихшысы Пэрлээ 970 жылдар шамасы болар деп есептейді [7, 14].

Әбілғазы Бахадур хан өзінің "Түрік шежіресі" атты тарихнамасында қоңыраттарды қияттан таратады [9, 124].

Ол, сондай-ақ Рашид-ад-Дин Ергене қоннан шығып келгендердің 18 атасы Қият тұқымдастар болды, дей келіп, олардың қатарында Нүкүз, Еңкірес (Икирас), Қоңырат, Елқонұт, Құрлас, Елшікі (Елжигин) Қоңқұлуттарды атайды. Бұлардың барлығы Әбілғазы кестесі бойынша Қоңырат аталары. Мысалы, Елқонұт-Шыңғыс ханның шешесі Әуеліннің елі. Ал, Еңкірестің (Икирастың) Қоңырат руы екендігін Қадырғали Жалайыр өзінің «Шежірелер жинағында» атап көрсетеді.

Жалпылама айтқанда 18 ата Қияттың 7 атасы қоңырат рулары болып келеді. Күллі нирундықтардың (арқалықтардың) ұлы анасы Қоңыраттың қурулас (құрлас) руының қызы Алаң сұлу.

Алаң сұлудың нұрдан жаратылып, әуелі туған ұлының аты Бұқұн-Қатақи (Бұқа Қатаған) еді. Одан барлық Қатақин (қатаған) қауымының нәсілі тарайды. Органшысының аты Бұсын-Саяжы (Бұқашы Солшы) еді. Бүкіл Салджиулар-Салджиуттар-оның нәсілі.

Кішкентайының аты-Буданжар (Боданшар), онан ағаштың жемісіндей өте көп қауымдар пайда болды. Шыңғыс ханның сегізінші атасы Буданжар, оның нәсілінен Шыңғыс ханның ата-бабалары тарайды.

Алаң сұлудың осы үш ұлынан тарағандарды түгелдей Нирундықтар (Арқалықтар) деп атайды [10, 37].

Алаң сұлудың нұрдан жаралған үш ұлының бірінен, яғни Боданшардан өрбіген тұқымның ұрығы саналатын Шыңғыс ханды Қоңыраттың құрлас руынан таратқысы келетін тарихшылармен де, сондай-ақ қоңыраттарды Қияттан тарататын Әбілғазы Бахадур ханмен де келісе алмайтындығын тарихшы З.Қинаятұлы былай деп түсіндіреді.

Рас қият және нүкүздер қият Боржығын және Қоңыраттың арғы аталары саналады. Әбілғазы «Түрік шежіресінде» қоңыратты тура Қият (Қиян)-тан таратады. Меніңше бұл тарату шындыққа сай емес.

Өйткені: 1. Сонынан «Қият» ұрпақтары «Хамаг Моңғол» тұсында «Нирун» тобын құрады. Ал, қоңыраттар «Хамаг Моңғолдың» Дарликин тобына жатады.

2. Ежелгі Түркі-Моңғол салты бойынша етене жақын рулар өзара құда түсіп, қыз алысып, қыз беріспеген. Мысалы, Шыңғыс хан тұсында Нирун тобына жататын Қият боржығындар осы салтты ұстанды.

3. Біздің жоғарыдағы пікірімізге тиек болатын енді бір дерек. Боржығын Есукей мен Дэй шешен өзара құда түскенде Дэй шешеннің Есукейге айтқан төмендегі сөзі. Дей шешен өзі көрген түсін өзі жорып, «менің көргенім түс емес, сендердің Хиад тайпаларының тәңір құсы біздің қолға келіп қонғанының белгісі екен ғой»-дейді. Осының бәрі қоңыраттардың қият еместігін білдірсе керек.

Әрі Д.Оссон, Қадырғали Жалайыр, А.Амар қоңырат тайпалар одағын (урианхай, қоңырат, икирас, олхундт, қурулас, хорлос, эдджиген, уряут, хонгхотон) нүкүс тегіне жатқызады. Олар соңынан «Моңғол-дарликин» тобын құрады. Ал, қиян (қият) ұрпақтары моңғол этнобөлімінің Нирун тобына жатады. Моңғолдың Ақ сүйектер шежіресінде Нирундықтар үшін Дарликиндер жат саналады [9, 124-125].

Аса қатал әрі сенімді әскери жасақтарды құра білген, саяси адал одақтарды басқара білген Тэмүжин, ол кездердегі аса ықпалды әрі әскери-саяси қуатты, қалың ел болған Керей хандығын 1203 жылы, Найман хандығы мен Меркіттер одағын 1204 жылы, Татарлар одағын 1205 жылы қол астын толық бағындырады. Сөйтіп, 1206 жылы Онон өзені бойында Тэмүжинді қолдаушы және сенімді серіктестері күллі көшпелі ру-тайпалардың ұлы құралтайын өткізіп, киіз тұрғылықтыларды біріктіргені үшін Тэмүжинге «Шыңғыс қаған» атағын берді. Шыңғыс қаған мемлекетті көне түріктердің билік дәстүрі бойынша шығыс (Мұқылай ноян басқарған), орталық (Наяя ноян басқарған), батыс (Боғұршы ноян басқарған) түмендіктерге, одан мыңдық (95 ноян), жүздік, ондықтарға бөліп, мемлекеттік немесе мыңдықтар жері, қорық жері, сыйлық жері деген жүйемен билік жүргізді.

Шыңғыс қаған мемлекеттік ішкі-саяси экономикалық жүйені және жібек жолы бойындағы сауда қатынастарын реттеуге кіріскен соң, сыртқы күштерден, әсіресе, Qitad-un Altan ulus > Қытайдың алтын мемлекетінен (Шүршіттердің «Цзинь» мемлекеті, манжұр-қытайлықтардан) сақтану мақсатында әскери жорықтарды ұйымдастыруға күш салды. Әуелі Ордос, Алаша аумағында мекендеген Таңғыт мемлекетін (1032-1227жж.), 1205, 1207, 1209, 1228 жылдары шабуылдап бағындырды.

Шыңғыс қаған ежелден зымиян саясат жүргізіп, көшпелілер арасына іріткі салып соғыстырып келген Алтын мемлекетіне 1211-1215 жылдары өзі басқарып 120 мың атты әскермен жорық жасап, бас қаласы Чжундуны басып алып қайтады. Одан кейін Мұқылай басқарған әскери жасақтары 1217-1223 жылдары, Өгедей мен Тұлуй басқарған әскери жасақтары 1229-1234 жылдары Алтын мемлекетінің жалған бейбітшілік келісімін мойындату үшін жорық шабуылдар жасады, толықтай жаулап бағындырды.

Шыңғыс қаған 1218 жылы Орта Азиядағы ірі мемлекет Хорезмге сауда-саттық қатынастарды жолға салу мақсатында 450 адамдық елші тобын жібереді. Шыңғыс қаған «бейбіт келісім жасасып, көршілік қатынастарды дамытып, саудаларды кеңейтейік» деген мәнді сөзді елшілердің аузымен айтқызыпты. Отырарға жеткен елшілерді қала билеушісі Иналшық «тыңшы» деп Мұхаммед шахқа хабар жеткізіп, Хорезм шах оларды дереу қырып салуды тапсырды, сөйтіп ол елшілерді өлтіреді. Шыңғыс қаған мән-жайды анықтау мақсатында мұсылман саудагер Вахран бастаған екінші елші тобын тағы жібереді. Жазба деректерде Хорезм шах елшілерді қуып жіберген делінеді.

Шыңғыс қаған Хорезмге жорық жасаудан бұрын Қарақытайларды бағындыруды көздеп, Жетісуда жайлап отырған оларға 1219 жылы Жебе басқарған атты әскери корпусын жіберді. Сөйтіп сол жерде билік жүргізіп жатқан Күшілікті бағындырады. Осылайша Шыңғыс Түркістанды толық жаулап алған Моңғолдар көрші жатқан Хорезм мемлекетімен тура шекаралас болып шыға келеді.

Шыңғыс қаған Хорезмге жорыққа аттанар алдында Таңғыт билеушісі Бұрханға елші жіберіп екі тараптан шабуылдауға сөз бергенін ескертеді. Алайда Таңғыт билеушісі жауап бермейді.

Сөйтіп, әскери дайындықтарын толық атқарып алған соң Шыңғыс қаған 1218 жылы Жебе, Сүбетей, Тоғышар басқарған 5 мыңдықтарды алдыңғы шеп етіп, Алтай тауынан асырып жіберіп, таудың арғы бетінде күтіп тұруды тапсырады. Оның өзі және ұлы Тұлуй басқарған негізгі күші 1219 жылы Ертістен өтіп, Бұхара бағытымен, Шағатай, Өгедей басқарған корпусты Отырар бағытымен, Жошы басқарған корпусты Әмудария өзені бағытымен, Алақ чербі, Тақа басқарған корпусты Бенкент, Хожент бағытымен аттандырады.

Шағатай, Өгедей басқарған әскерлер Отырарды 5 ай қоршап, ақыры бағындырады. Қала әмірі Иналшықты (Қайырханды) қоға түсіріп Самарқанға қашқан жеріне ұстап алып, көзін құртады.

Шыңғыс қаған басқарған әскерлер 1220 жылы Бұқара қаласын, одан кейін Самарқан қаласын жаулап алады. Хорезм Мұхаммед шах қаладан қашып кетіп, Каспий теңізі маңында 1221 жылы аурудан көз жұмады, оның ұлы тақ мұрагері Жалал-ад-дин Шыңғыс қаған әскерлеріне қарсы соғыстарын одан ары жалғастырады. Шыңғыс қаған әскерлеріне қатты қарсылық көрсеткен Хожент, Үргеніш қаласының күл-талқанын шығарып басып алады. Осылайша Шыңғыс қағанның Орта Азияға жасаған жорықтары аяқталып, 1222 жылдары Хорасан, Ауғанстан, Үндістанға бағытталған жорықтарында көптеген халықтарды бағындырады, Хорезм шахмұрагері Жалал-ад-Динді өкшелей қуалап, Инд өзені бойында қуып жеткенімен, оны қолға түсіре алмайды. Шыңғыс қаған Хорезмді жаулап алған соң ол жерді билеуді Жошыға тапсырады. Өзі 1225 жылы Орталық Моңғолиядағы Толы өзеніндегі ордасына қайтып оралады. Осылайша 1219-1224 жылдары Шыңғыс қаған әскерлері Орта Азия, Ауғанстан, Пәкістан, Солтүстік Үндістан, Ирак, Иран, Әзербайжан, Грузия, Оңтүстік Орыс аумағын толықтай жаулап алып бағындырған еді.

Шыңғыс қаған 1227 жылы Таңғыт мемлекетін қол астына қаратады. Алайда, Қытайдың Алтын мемлекетін толық жаулап алуға ұлы қағанның ғұмыры жетпеді. Ол 1227 жылы тамыздың 25-і күні қайтыс болады.

Десек те оның орнын басқан үшінші ұлы Өгедей қаған 1231-1234 жылдары әкесі Шыңғыс қағанның өсиетін орындап, көшпелілердің қас жауы қытайлық Алтын мемлекетін толық жаулап алды. Өгедей қаған 1231-1235 жылдары Корей мемлекетіне жорық ұйымдастырып, оны да жаулап алды.

Өгедей қаған 1235 жылы Жошының ұлы Батуға (1227-1255жж.) батысқа бағытталған жорықтарын басқартады. Бату хан 1236 жылы Бұлғарларды, 1237 жылы орыстардың Рязань князьдігін, 1238 жылы Мәскеу, Ростов, Ярослав, Дмитрий князьдіктерінің көптеген қалаларын бағындырып алады. Бату хан әскерлері 1238 жылы Новгород, Смоленск, Чернигов князьдіктерін, 1239 жылы Қырым, Кавказды, 1240 жылы Киевті, 1241 жылы Галиц, Владимир, Болынский аумағын жаулап алды. Осылайша Батыс Еуропаға шабуылдайтын жол ашылып, Польша, Молдава, Силез, Венгрия жерлеріне жорық ұйымдастырылады. Бату хан әскерлері Венгер патшасы 4-ші Беланы қуалап Австрияның Вена қаласына дейін жетеді, одан ары Словакия, Шығыс Чехияға дейін жорық жасайды.

Бату хан Өгедей қаған /1129-1241 жылдары аралығында билік құрған/ қайтыс болды деген суық хабарды ести сала, әскерлерін кері қайтарады. Осылайша Батыс Еуропа Ұлы Моңғол қағанатының жаулап алуынан аман қалады. Шыңғыс хан көзі тірісінде-ақ жаулап алынған өлкелерін 4 ұлына бөліп берген болатын.

Оның үлкен ұлы Жошы Ертістен Дунайға дейінгі кең алқапта Жошы ұлысын Алтын Орданы орнықтырды.

Екінші ұлы Шағатай Мауараннахр, Жетісу, Қашғария аумағында «Шағатай» мемлекетін құрды.

Төртінші ұлы Тұлуй басқарған «Елхан» мемлекеті Иранда құрылды.

Үшінші ұлы Өгедей билігінде қазіргі Моңғолия болды және көп ұзамай Қытайды қоса, Тұлуйдың ұлы Құбылай билік еткен «Юань» мемлекеті (1271-1368 жж.) құрылды [7, 52-56].

Ресми құжаттарда хатталып қалған деректерге қарағанда, Ұлы Моңғол империясының алтын тағында Шыңғыс ханның өзін қоса санамалағанда 164 жыл бойы оның ұрпақтары отырған.

Құрылымның іргесін бекітіп, уығын шаншып, шаңырағын Шыңғыс хан көтерген көшпелі халықтар империясы, шындығында өзі асқақтаған уақытысында әлемдік билікті қолдарында ұстап, еуразиялық жүздеген мемлекеттердің тыныс-тірлігіне дем беріп отырғандығын ешбір тарихшы жоққа шығара алмайды. Далалық алып империя Шығыс пен Батысты жақындастырды. Сауда-саттықты әлемдік деңгейге көтеріп, нарықтық дүниені қалыптастырды. Алғаш рет қағаз ақшаны шығарды. Алғаш рет кедей-кепшіктерге әлеуметтік көмек беру қорларын құрды. Мысалы, мемлекеттік деңгейде Шыңғыс ханның өз бастауымен «Жетімдерді жетілдіретін қор» құрылған-ды. Пошта, байланыс жүйесі іске қостырылды. Мысалы, Шыңғыс хан билік жүргізген жылдардың өзінде-ақ Еділ бойындағы Сарай қаласынан шыққан жедел хабар Моңғол үстіртіндегі айшылық алыс Қарақорымға алты-ақ күнде жететін керемет тәртіп орнықтырылды. Оқтай ұшқыр ат мінген жедел хабаршылар әр отыз шақырым сайын зулап бара жатқан қалпы, хат салынған қуыс сапты қамшыны бір-біріне беріп үлгеретін. Бөгет болған адам өлім жазасына кесілетін. Еуропадан шыққан сауда керуені қағанаттың ұлан-ғайыр аймағын басып өткенде "тышқан мұрнын қанатпай" бейбіт жолдармен алаңсыз сапар шегетін. Орасан үлкен қағанаттың көп тілді, көп дінді халқы бір

заңға ғана бағынды. Ол-«көбі азына мойын ұсыну, азы көбінің дәстүрін құрметтеу»- деген тұжырымды құқықтық норма болатын.

Былайша түсіндіргенде билеуші моңғолдар бағындырған елінің тілі мен дінін қабылдады да, ал бағынушылар олардың заңдарына мойын ұсынды.

Мұның өзі кезінде өте оңды құбылыстар болды. Әйтсе де, моңғол шапқыншылығы сол уақыттарда енді ғана тәй-тәй басып, аяғынан тұрып келе жатқан көптеген көшпелі ұлыстардың ел болып қалыптасуын неше бір ғасырларға шегеріп жіберді. Солардың қатарында қоңыраттардың да аты аталады.

Қоңыраттардың моңғолдарға тәуелденген кезеңі мен одан бергі тарихы келесі тарауларда өзектеліп, талданатындықтан баянымызды осы арадан доғарып, қорытынды пікірімізді жүйелейік.

Жоғарыдағы талдаулардан байқалғандай, ілкі ностра тілді алғашқы әулеттер уақыт өте келе бірнеше тілдік топтарға бөлінген. Осыған байланысты алғашқы әулеттік топтарды өмір сүру орталарына қарай, ғылыми ортада бірнеше тілдік топтарға бөліп-бөліп алып қарастыру дәстүрі орныққан. Осындай тілдік топтардың біріне шығыс ностра тілді топтары жатқызылады. Осы тілдік топтағылар осыдан 15 мың жылдай бұрын арғы элам-дравид және арғы алтай-орал тілділер топтарына бөлінеді. Ал, осыдан 13 мыңдай жыл бұрын алтай-орал тілді қауымдар алтай және орал-юкагир топтарына ажырайды. Орал-юкагир тілдерінде сөйлейтін қауымдар орал тауларынан әрі асып фин-угор, сомоди тармақтарына бөлініп кетеді.

Ал, алтай тілділілер бұрынғысынша қазіргі Иранның теріскей батысынан Орталық Азияны камти, Қиыр Шығысқа дейінгі өңірді тұтаса жайлап қалады. Осы аумақта ж.с.д. 12-2 мыңжылдықтарда алтай тобының: арғы түрік, арғы моңғол, арғы тұңғыс-мәнжүр, арғы корей, арғы жапон тілдеріне біртіндеп саралану үдерістері жүреді [1, 52].

Арғы түріктік алғашқы әулеттер уақыт өте келе тайпаларға бірігеді. Солардың ең алғашқыларының бірі ретінде Хунгур (қоңырат) тайпасының да аты аталады. Ол замандрда да хунгурлар (қоңыраттар) өздерімен түбі бір туыс қаңлы және маң тайпаларымен қанаттаса күнгейінде-Тянь-Шань, Памир-Алтай, Хиндикуш тауларының баурайларын ала Каспий теңізін оңтүстік-шығысынан батысқа қарай Маңғыстау түбегін теріскейінде Арал теңізі атрабы мен Сарысу өзені маңын, шығысында Қаратау өңір мен Шу өзені алқабын қоса жайлап жатқан көрінеді.

Хунгурлардың (қоңыраттардың) ең түпкі ата жұрты саналатын осы өңірлерде ж.с.д. VII-V мыңжылдықтарда бой көтерген Жейтун, ж.с.д. V-III мыңжылдықтарда орын тепкен Анау, ж.с.д. III-II мыңжылдықтар аралығындағы Келтеминар, бұлардан беріректе деп аталатын ж.с.д. II мыңжылдықтың екінші жартысынан I мыңжылдықтың бас кезіндегі Сырдария-Қаратау өңірі мәдениеттерінің қалыптасуына ат салысқан, делінеді.

Жоғарыда аттары аталған өңірлерді сол замандардан бері қарай мекендеп келе жатқан автохтонды жергілікті халықтар қаңлы, маң тайпалары жұрттарымен қатар хунгурлардың да (қоңыраттардың да) ұрпақтары болып есептелінеді.

Ж.с.д. IX-VIII ғасырларда парсылар қаңлыларды кангха (хапарсы тілінде көптік жалғауы), хунгурларды Хорезмдік хунгурлар (қоңыраттар) деп атамалаған.

Ж.с.д. VII ғасырда хунгурлардың (қоңыраттардың) біршамасы Хиндикуш тауларының етегінен (Хорезм өлкесінен) ауа көшіп, Қара теңіздің солтүстік жағалауларынан Дон өзенінің орта ағысына дейінгі аралыққа барып, қоныстанған. Осы өңірлер халықтары (болгарлар, гагауздар, мажарлар /венгрлер/, балқарлар, қарашайлар, дағыстандық кейбір ру-тайпалар, ноғайлар, қырым түбегі қоңыраттары, Азов теңізі, Страврополь өлкесі, Дон өзені орта ағысы халықтары) өздерінің арғы түпкі тектерін осы хунгур тайпалары жұрттарынан бері қарай тарқатады.

Ал, Еділ бойы бұлғарлары өздерін әрі қаңлылардан, әрі хунгурлардан өрбіген жұртпыз деп есептейді [11, 12-13].

Хунгурлардың (қоңыраттардың) далалық аймақтарда өмір сүргендері, негізінен мал бағумен айналысқан. Ал, мал бағымы күтімді талап етеді. Сондықтан мал қамын күйттеген хунгурлардың (қоңыраттардың) біршамасы VI-V мыңжылдықтарда шығысқа қарай жылжыған. Сөйтіп олар адамзат баласының даму сатыларының бірегейі саналатын тарихи құбылыс ең алғашқылар болып жайылымдық малшылықты өмірге келтірді.

Жалпы, мал бағымын күйттеп, бір шұрайлы алқаптан екіншісіне көшіп-қонып жүру еуразиялық көшпелілердің ұлан-ғайыр кеңістіктерді игеруіне ықпал етті. Мал бағу шаруашылықтың басым түрі болғандықтан жер жағдайына қарай маусымдық көшіп-қону, үнемелік миграциялық үдерістер олардың қоршаған орталарын кеңейте түсті, шөл мен шөлейт жерлерді де игерулеріне жағдай тудырды. Оларға адамзат қоғамының өркендеу сатыларында өзіндік орны бар әрі

айрықша бір құбылыс саналатын көшпелілік өркениетті қалыптастыруға мүмкіндік берді. Далалық көшпелі халықтар адамзат қоғамының дамуын сүзгілей келіп (М.Вебер), жаңа өркениеттердің қалыптасуының себепшісі болды (Үнді, Иран, Ғұн мемлекеттері, т.т.).

Осылайша адамзат дамуының белгілі бір кезеңіне тән құбылыс алғашқылардың бірі болып жайылымдылық малшылықты өмірге келтірген хунгурлар (қоңыраттар) өздерінің шығысқа қарай жылжыған көш-қонының V-VI мыңжылдықтары қилысында Алтай-Саян таулары баурайларында ұзақ тұрақтаған. Оған осы өңірлерден табылған артефактілер куәлік етеді.

Айталық, атақ-даңқы дүниенің төрт бұрышына танымал археолог А.Р.Кызыласов «Нақ осы хуньюйлер (қоңыраттар) таулы Алтайдағы Пазырық мәдениетін қалыптастырған», деп түйін түйеді [12, 143].

Ал, Алтай-Саян тауларынан ары қарай асқан хунгурлар (қоңыраттар) ж.с.д. III мыңжылдықтың орта шенінде Қытайдың теріскейіне жетіп, өздерімен түбі бір жергілікті түбі түрік текті жұрттармен аралас-құралас өмір сүреді. Ж.с.д. I мыңжылдықта түбі түрік текті халықтардың арғы тектерінің бірі саналатын «ғұн» этнонимінің құрылымдалуына ат салысты. Хунгурлар (қоңыраттар) ж.с.д. III ғасырдың соңына қарай Ұлы Ғұн империясының шаңырағын көтерісіп, босағасын бекітуде, қағанаттың шарықтап әлемнің үштен бір бөлігі жуығын жаулап алуында айтарлықтай роль ойнайды. Бұл түйіндеулердің ақиқаттылығына Л.Н.Гумилевтің «Древние тюрки» (М.1993) және «Хунну. Хунны в Китае» (М., 2003) атты еңбектері куәлік ете алады.

Ғұн империясы ыдырағаннан кейін хунгурлар (қоңыраттар) сяньби, жужан, түрік, ұйғыр, аз-маз уақыт қырғыз, одан кейін қидан, моңғол қағанаттарына тәуелденді.

Хунгурлардың (қоңырлардың) Қоңырат аталуы олар Қидандардың бодандығында жүрген уақыттарына сай келеді. Өйткені, көне қидан тілінде кез-келген атауға -ат, -ет, -т көпшілік жалғауын қосып сөйлеу әдетті жағдай болған көрінеді. Демек, қоңырат атауы «бұлар қоңырлар» дегенді білдірген.

Қоңыраттардың қидандармен қыз алысып, ұл үйлендіріп, құдандалы болуы бүгінгі күні күллі түбі түркілік жұртқа ортақ «құда-құдағи», «абысын-ажын», «күйеу бала», «кит кигізу», «ұрын бару» сияқты ұғым түсініктердің таралуына әсер еткен. Осыны ескергендіктен болар тарихшы Л.Викторова моңғолдардың

қоңыраттармен бұрыннан жалғасып келе жатқан құдандалық байланыстары қидандардың салт-жоралғыларының моңғолдар арасында таралуында көп әсер етті, дейді [7, 4-5;166-167].

Көршілес өмір сүріп, бірде шабысып, бірде табысып, ит жығысты ғұмыр кешкен көшпелі халықтардың ішінен қоңыраттармен бұрыннан құдандалы болып бірге қоныстанып, бірге жайлап жүрген моңғолдар әулеті XII ғасыр басында айрықша бөлектеніп, шоқтана түсті. Әлдене, күшейе келген моңғолдар 2006 көшпелі халықтардың Ұлы империясын құрып, әлемді жаулап алу жорықтарын бастап кетті. 1218-1222 жылдар аралығында моңғол әскерлері Орта Азияны толық жаулап алды. Осы моңғол әскерлерінің қатарында осы өңірден ж.с.д. VI-V мыңжылдықтарда мал қамын күйттеп шығысқа ауған хунгурлардың (қоңыраттардың) ұрпақтары араға бірнеше мыңжылдықтар салып барып, ата жұртта қалған бауырластарымен қайта қауышты. Кейіннен Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы қолына күллі Дешті Қыпшақтың билігі тигенде Ұлуғ Ұлыстың күнгейінде жатқан Хорезм өлкесін ата жұрттарына өздерің ие болындар дегендей кейіп танытып Қоңырат бектеріне басқаруға берді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері*. 4 том. - Алматы, 2006.
2. Гумилев Л.Н. *Хунну. Хунны в Китае*. -М.: Айрис-пресс, 2015.
3. Сарай Ә. *Көк түріктері*. –Алматы: Мерке баспасы, 2014.
4. *Маңғытай шежіресі*. -Алматы: Нұрлы жол, 2006.
5. *Қазақстан. Ұлттық энциклопедия*. -Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы. Т.3. 2001.
6. Қабышұлы И. *Тұран әлемі.Түрік-моңғол халықтарының тарихы*. -Алматы: Санат, 2007.
7. *Қоңырат*. Қазақ ру-тайпаларының тарихы. -Алматы: «Алаш тарихи зерттеу орталығы», 2014.
8. Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том 1, книга первая/ перевод с персидского А.А.Хетагурова. Редакция и примечание проф. А.А.Семенова/ -М-Л., 1952.
9. Қинаятұлы З. *Моңғол үстірті мекен еткен түрік тайпалары: IX-XII ғасыр*. - Астана: Ел Орда, 2001.
10. Қадырғали Жалайыр. *Шежірелер жинағы*. -Алматы: Қазақстан, 1997.
11. Закиев М. *История татарского народа/ Этнические корни, формирование и развитие*.- М: Инсан, 2008.
12. Кзыласов Л.Р. *Городская цивилизация срединной и северной Азия*. -М, 2006.

(Соңы)